

**Hadislerin Kur'an'a Arzının Suiistimali**  
The Abuse of Submitting Hadiths to the Quran

**Furkan Çakır**

Araştırma Görevlisi, Selçuk Üniversitesi,  
İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı  
Research Assistant, Selçuk University,  
Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith  
Konya / Türkiye  
ahmedfurkan@selcuk.edu.tr

**ORCID:** 0000-0002-3269-1649

**DOI:** 10.47424/tasavvur.884027

**Makale Bilgisi | Article Information**

**Makale Türü / Article Type:** Araştırma Makalesi / Research Article

**Geliş Tarihi / Date Received:** 20 Şubat / February 2021

**Kabul Tarihi / Date Accepted:** 16 Nisan / April 2021

**Yayın Tarihi / Date Published:** 30 Haziran / June 2021

**Yayın Sezonu / Pub Date Season:** Haziran / June

**Atıf / Citation:** Çakır, Furkan. "Hadislerin Kur'an'a Arzının Suiistimali". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021): 145-175.

**İntihal:** Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

**Plagiarism:** This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

**Copyright** © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,  
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of  
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0



## Öz\*

Hz. Peygamber'in (s) irtihali ile beraber İslâm dünyasında hayatı anlamlandırma çabası güden pek çok farklı anlayış ortaya çıkmıştır. Hiç şüphesiz bu anlayışların temelinde Kur'an ve hadis metinlerini anlama gayreti yatmaktadır. Nassları anlama çabası kimi zaman yapıcı; kimi zaman ise yıkıcı bir karakter arz etmektedir. Sözü edilen anlamlandırma çabaları, modern zamanlarda hadisler üzerinde daha fazla yoğunlaşmıştır. Nitekim hayatını Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi yaşama iddiasında bulunan zümreler de, modernitenin etkisine kapılarak Peygamber döneminden herhangi bir ize ihtiyaç duymayan söylemler de hadisi-sünneti önemsemişlerdir. Bu çalışmada, gelenekte izleri bulunan; fakat modern zamanda Kur'ancı-Mealci söylemin suiistimali ile farklı bir yöne evirilen "Kur'an'a aykırılık" fikri üzerinde durulacaktır. Zira erken dönemde isnat üzerine yoğunlaşan tenkit faaliyetleri, zamanla cerh ve ta'dil uzmanlarının yetişmesini ve bu sayede isnada arız olabilecek kusurların belli bir oranda bertaraf edilmesini temin etmiştir. Rivâyet değerlendirmelerinde isnat tetkiklerine paralel olarak, metin endeksli tenkitler de görülmeye başlanmıştır. Metin endeksli tenkit metodlarından biri de "Hadislerin Kur'an'a arzı" metodudur. Bu çalışmada İslâm ilim geleneğinde önemli bir yer tutan, fakat modern dönemde metodolojisine aykırı bir boyuta ulaşan "hadislerin Kur'an'a arzı"nın suiistimaline değinilecektir.

**Anahtar Kelimeler:** Hadis, Kur'an, İslam, Metodoloji, Arz

## Abstract

Following the death of the Prophet, many different understandings have emerged in the Islamic world to make life meaningful. There is no doubt that understanding of Quran and Hadith texts is the basis of these understandings. The effort to understand Nass, sometimes, has opened the doors of constructive criticism; sometimes it has shown a destructive character. Understanding

---

\* Bu çalışma 2019 yılında tamamladığımız "Kur'an'a Aykırılık Bağlamında Hadis Eleştirilerinin Değerlendirmesi" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from my mastert hisis dissertationen titled "Evaluation of criticism of hadith in the context of contradiction to the Qur'an", (Master Thesis Necmeddin Erbakan University, Konya/Turkey, 2019).

efforts in Islamic world has been more active on the hadiths in modern times. As a matter of fact, while the groups who claim to live their lives as in the time of the Prophet were affected by modernity, the discourses that did not need any trace from the time of the Prophet paid attention to the hadith-sunnah. In this study, the idea of contradiction to the Qur'an is emphasized, whose traces go back to the classical period and which has moved in a different direction with the abuses of the Quranist-Mealist discourse in modern times. In the first period, the criticism activities which focused on isnad have led to the training of the specialists of jarh-tadil over time and by this way, the defects that may have happened to isnad were eliminated to a certain extent. In parallel with isnad examinations, text-based critics have also been introduced in the evaluation of hadiths. One of the text-based criticism methods is submitting hadiths to the Qur'an. In this study, the abuse of "submitting hadiths to the Quran", which has an important place in the Islamic science tradition, but reached a dimension contrary to its natural methodology in the modern period, will be discussed.

**Keywords:** Hadith, Qur'an, Islam, Methodology, Arz.

## Giriş

Kur'an ve sünnet İslâm kültür ve medeniyetinin oluşumuna ve dönüşümüne yön veren, Müslümanların yaşam standartlarını tayin eden iki temel kaynaktır. Kur'an'ın bozulmayacağına dair ilahi korumanın var olması ve epistemik hiyerarşi bakımından en üstün konumda bulunması, mevsukiyetiyle ilgili tartışmaları büyük oranda engellemiştir. Fakat sünnete dair bilgilerin yer aldığı hadisler her zaman temel tartışma konularından biri olmuştur. Bu tartışmaların, sünnetin teşri'in ikinci kaynağı olmasıyla doğrudan alakası vardır.

Hz. Peygamber'in sağlığında onun söz, fiil ve takrirlerini anlama, aktarma ve yaşama gayesi güden sahâbe, kimi zaman tüm dünyevi işlerini bir tarafa bırakıp onun yanından ayrılmayarak, kimi zaman ise kendi aralarında nöbetleşerek ilahi öğretilerden istifade etmeye çalışmışlardır. Hz. Peygamber'in vefatından Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar geçen sürede bir teamül olarak yaşanan sünnet, bu elim hâdisenin akabinde tedvin, tevbib ve tasnif süreçlerinden geçmiştir. Tüm bunların akabinde ise tedvin hareketleri siyasi, sosyal

ve ilmî faktörlerin de etkisiyle hız kazanmıştır. Birey ve toplumun, ileri sürdükları görüşlerini Hz. Peygamber'e izafe edilen haberlerle destekleme çaba ve ihtiyaçlarının ortaya çıkması, Hz. Peygamber'in söylemediği sözlerin de kendisine izafe edilmesine neden olmuştur. Bu doğrultuda Hz. Peygamber'in söylemediği bir şeyin kendisine nispet edilmesinin önüne geçmek ve rivâyetlerin sahihini sakîminden ayırmak için *isnat* sistemi ortaya çıkmıştır. Bu sisteme göre haberleri nakleden kimseler, onu işittikleri kişilerin kimliğini açıklamakta ve bu zincir ilk halkaya kadar sürdürülmektedir. İsnat sisteminin ilk başladığı döneme atfen İbn Sîrîn ö. (110/728) şöyle demektedir: "Daha önceden hadislerin isnadını sormuyorduk. Fitne meydana geldikten sonra, 'Râvîlerinizin isimlerini söyleyin bakalım!' demeye başladılar."<sup>1</sup> İbn Sîrîn'in bu ifadesi, isnat yönteminin kullanılmaya başladığı ilk tarihi tespit etmek açısından önemlidir.<sup>2</sup> Zira bu sistemli ilerleyiş, hadis ilminin başlangıç dönemine ışık tutmaktadır.

Daha sonraki süreçte âlimlerin vefatı ile ilmin kaybolmasına dair endişeler taşıyan Müslümanlar, hadis meclisleri kurmuşlar ve hadisleri geniş kitlelere ulaştırmaya ve yaygınlaştırmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Ömer b. Abdülazîz'in ö. (101/720), Ebû Bekir b. Hazm'a ö. (120/738) gönderdiği mektupta yer alan ifadeler oldukça önemlidir: "Bak, araştı. Resûlullah'ın hadisine dair ne varsa yaz (veya yazdır). Çünkü ben ilmin yok olup gitmesinden ve

<sup>1</sup> Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl* (Beyrut-Riyad, 1988), 2/559; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî (İstanbul: Çağrı, 1992), Mukaddime, 15; Lafız farklılıkları için bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı, 1992), Mukaddime, 38; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-İlel* (Kahire, 1962), 5/740; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Haydarâbâd, 1941), 2/28; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Kitâbü (Ma'rifeti)'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn* (Halep, 1975), 1/82.

<sup>2</sup> Yıldırım, mevzu haber faaliyetlerinin başladığı tarihe dair kaleme aldığı müstakil çalışmada, ilgili rivâyetleri bir araya getirerek değerlendirmiştir. Rivâyetlerde uydurma faaliyetlerinin Hz. Peygamber zamanında, Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci döneminde, Hicri 40 yılında, Hicri 41 yılında ya da birinci asrın son üçte birlik döneminde başladığı iddia edilmiştir. Müellif araştırması sonucunda uydurma faaliyetlerinin hicri 34-35 yıllarında başladığına kanaat getirmiştir. Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri* (Ankara: OTTO, 2015), 15-38.

âlimlerin ortadan kalkmasından korkuyorum. Bir de Hz. Peygamber'in hadisinden başkası kabul edilmesin. (Âlimler) hadisi yaysınlar, (ders vermek için) bir yerde otursunlar, ta ki bilmeyenlere öğretilmiş olsun. Çünkü ilim gizli tutulmadıkça yok olmaz."<sup>3</sup> Bu ifadeler, hadislerin öğrenilmesi ve öğretilmesi yönündeki gayretleri ve ilmin kaybolmasına yönelik endişeleri göstermektedir.

Erken dönemde isnat üzerine yoğunlaşan tenkit faaliyetleri, zamanla cerh ve ta'dil gibi bir literatürün oluşmasına ve bu sahada uzmanların yetişmesine vesile olmuştur. Bu sayede isnada ârız olabilecek kusurlar belli oranda bertaraf edilmiştir.<sup>4</sup> Tüm bunların yanında ise isnat tetkiklerine paralel olarak - özellikle fıkıhçılar ve hadisçiler tarafından- hadis metinlerine dair tenkitler de görülmeye başlanmıştır. Bu tür metin endeksli tenkit metotlarından biri de hadislerin Kur'an'a arzıdır.

### 1. Arz Kavramı

Arz, sözlükte bir büyüğe takdim etmek, bildirmek, göstermek, durumuna bakmak, izhar etmek, bir şeyin haline bakmak, benzemek gibi anlamlara gelmektedir.<sup>5</sup> Aynı kökten türeyen تعارض kelimesi ise daha önce olmayan bir şeyin olması, mukabele etme, cihet, yön, taraf anlamlarına gelmektedir.<sup>6</sup> Termi-

<sup>3</sup> Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmi 'u'ş-şâhîhu'l-müsned min hadîsi Resûlillâh şallallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih* (İstanbul: Çağrı, 1992), İlim 34; Ayrıca bk. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Birleşik Arap Emirlikleri, 1969), 12/382; rivâyetin diğer tariklerinde yer alan "Hz. Peygamber'in hadisinden başkası alınmasın" şeklindeki sınırlamanın Buhârî'nin görüşü olduğuna dair iddialar için bk. Mehmet Özşenel, *Arz Yöntemi Özelinde Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü* (İFAV, 2020), 56-57.

<sup>4</sup> Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkîdinin Doğuşu ve Gelişimi (Hicri İlk İki Asır)* (İstanbul: İFAV, 2015), 47-67.

<sup>5</sup> Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, ts.), 7/166-168, 178, 186; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara, 1984), 50.

<sup>6</sup> Ebu Nasr İsmail b. Hammâd Cevherî, *Tâcü'l-'arûs ve sıhahu'l-'arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998), 3/1087; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7/167; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Müessesetü'r-Risale'nin tahkîkû't-turâs heyeti (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1986), 834; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdülalîm et-Tahâvî (Kuveyt: Vezâretü'l-İ'lâm, 1968),

nolojide tearuz, birbirine üstünlüğü bulunmayan iki delilin birbirine zıt iki hükümde bir araya gelmesidir. Istilahta tearuz ve tenakuzun<sup>7</sup> aynı anlama geldiğini savunanlar olduğu gibi, ikisinin birbirinden farklı anlamlara geldiğini söyleyenler de olmuştur. Örneğin, Gazzâlî ö. (505/1112) ve İbn Kudâme ö. (620/1223) “Tearuz, tenakuzdur” derken;<sup>8</sup> Neseфі ö. (710/1310) “Tearuz, delille ilgili değil, hükümle ilgilidir. Tenakuz ise delillerden birini başka bir delille iptal etmektir” demiştir.<sup>9</sup>

Bazı İslâm âlimleri şer'î delillerin hakikatte birbiriyle çelişmeyeceği kanaatindedir.<sup>10</sup> Onların bu kanaatte olmasının en büyük sebebi, naslarda yer alan zahiri çelişkinin Allah ve Resül'üne ait haberlerin bilgi değerine halel getireceğinden endişe duymalarıdır.<sup>11</sup> Zira bu haberlerin birbiriyle çelişen ifadeler barındırması, şeriâtın çelişkiler yumağı içerisinde olması anlamına gelecektir. Fakat İslâm bilginlerinin büyük bir kısmı, haberlerin zahiren birbirine muarız olabileceğini; ancak bu problemin aşılması için bazı yöntemler takip edilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Bu bağlamda hadisçiler, birbiriyle çelişen haberler arasındaki problemlerin ortadan kalkması için sırasıyla; cem'

18/419; Ahmed Ebû Haka vd., *Mu'cemü'n-nefâisi'l-vasît* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 804.

- <sup>7</sup> Tenakuz, bir sözün diğer bir söze uymaması, çelişmesi ve anlam aykırılığı barındırmasıdır. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, 2013, 442.
- <sup>8</sup> Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, thk. Dr. Muhammed Süleyman el-Eşkâr (Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2012), 2/395; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fi uşûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdülkerim b. Ali en-Nemle (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1994), 2/457.
- <sup>9</sup> Ebû'l-Berekât Hâfızuddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseфі, *Keşfü'l-Esrâr fi Şerhi Menâri'l-Envâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2/88.
- <sup>10</sup> Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz, 2003), 4/299, 300; Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fi 'ilmi'l-uşûl* (Kahire: Matbaatu Mustafa el-Babi'l-Halebî, 1931), 362.
- <sup>11</sup> Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. M. Ebu'l- Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/129; Muhammed Cemâluddîn el-Kâsîmî, *Kavâi'dü't-tahdîs min fünûni muştalâhi'l-hadîs*, thk. Muhammed Behced el-Baytâr (Dimaşk: Dâru İhyâi Kütüb'il-Arabiyye, 1961), 33; Subhî es-Sâlih, *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, çev. M. Said Şimşek (Konya: Hibaş, ts.), 311; ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Keleş, *Hadislerin Kur'an'a Arzı* (İstanbul: İnsan, 2014), 25.

ve telif, nesh, tercih ve tevakkuf yöntemlerinin takip edilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Cumhur ulema ise tearuzun sırasıyla; cem' ve telif, tercih, nesh ve tevakkuf ile çözülebileceğini bildirmişlerdir.<sup>12</sup> Hanefi ulemasının kullandığı yöntemler ise sırasıyla; nesh, tercih, cem' ve telif ve terktir.<sup>13</sup> Bu yöntemler içerisinde, delillerden zaman bakımından daha erken olanı bilindiği takdirde nesh edildiği anlaşılır. Eğer ki zaman tespiti yapılamıyorsa; tercih etmek mümkün ise tercih edilir, mümkün değilse cem' yapılır. Bu metotlar ile tearuz ortadan kalkmazsa deliller sâkıt olur ve daha aşağıdaki delile müracaat edilir.<sup>14</sup>

## 2. Hadis İlminde Arz

Hadis ilminde arz birçok mânaya gelmektedir. Bunlardan öne çıkanları şöyle ifade edebiliriz:

a) "Arzu's-semâ" ve "arzu'l-kırâat" yöntemi, "Öğrencinin, hocasının huzurunda, hocasının rivâyet ettiği hadisleri okumasıdır." Bu metot sayesinde hadis talebesi okuduğu hadisleri hocasından almış ve öğrenmiş olur.

b) Hadis talebesinin herhangi bir yerden temin ettiği veya hocasının sahip olduğu kitap ya da kitaplardan çoğalttığı nüshasını hocasına vermesi, hocasının da bu nüshayı inceledikten sonra talebesine geri vermesidir. Bu yöntem, hadis tahammül yollarından birisi olup, kahir ekseriyetle "arzu'l-münâvele" olarak bilinir. Mezkûr yöntem bazı âlimler tarafından semâ' değeri kabul edilse de hadis ulemasının önemli bir kısmı bu metodu semâ' ve kıraatin altında kabul etmişlerdir.

<sup>12</sup> İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü'l-Hadis İlmi)* (İstanbul: İFAV, 2015), 179, 180.

<sup>13</sup> Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalim b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *el-Ecvîbetü'l-fâzıla*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, çev. Harun Reşid Demirel (Ankara: Takdim, 2019), 183.

<sup>14</sup> Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 2/153; Ayrıntılı bilgi için bk. Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 3/78; Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî el-Habbâzî, *el-Muğnî fî usûli'l-fıkḥ*, nşr. Muhammed Mazhar Bekâ (Mekke, 1983), 224.

c) Hadis talebesinin yazdığı hadisleri, kendisine rivâyet eden hocasının ya da başka bir güvenilir râvinin hadisleriyle mukayese etmesine de arz denir.<sup>15</sup>

Klasik hadis usûlü eserlerinde metin tenkidinin çok fazla ön plana çıkarmaması sebebiyle birkaç istisna dışında arz konusu ele alınmamıştır. Yukarıda da zikredildiği üzere, arza dair söylemlerin kahir ekseriyeti Kur'an'a arz bağlamında serdedilmemiştir. Genellikle rivâyet tahammül yolları bağlamında kullanılan arz kavramı, kimi müelliflerce tearuz başlığı altında incelenmiştir. Bu minvalde Hatib el-Bağdâdi ö. (463/1071) *el-Kifâye*'de "Haberlerin tearuzu: Tearuzun mümkün olduğu ve olmadığı rivâyetler" ismiyle bir başlık açmış ve bu başlık altında cüz'i de olsa metin tenkidi bahislerine değinmiştir.<sup>16</sup> İbnu's-Salâh'ın ö. (643/1245) uydurma hadisleri tanıma yolları arasında "Metne bakarak hadisin uydurma olduğu emareleri bulunabilir" demiş olması,<sup>17</sup> klasik hadis usûlü eserlerinde metin tenkidine dair bahislerin var olduğunun bilinmesi açısından önemlidir. Fakat arz metodunu kullanan hadis âlimlerinin neredeyse tamamı müteahhir dönem âlimleridir. Arz hadisi<sup>18</sup> ek-

<sup>15</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Aydın, "Arz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/438; Ayrıca bk. Abdullah Aydın, *Hadis İstihlaları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2015), 27.

<sup>16</sup> Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatib el-Bağdâdi, *el-Kifâye fî (ma'rifeti usûli) 'ilmi'r-rivâye* (Hayrâbâd/Dekken: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, ts.), 433.

<sup>17</sup> Ebû Amr Takıyyüddin Os mân b. Salâhiddin Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûri İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-ĥadîs, Akşa'l-emel ve'ş-şevk fî 'ulûmi ĥadîsi'r-Resûl (Mukaddime)*, thk. Nureddin İtr (Dımaşk: Dâru Kütübi 'İlmiyye, 2002), 99.

<sup>18</sup> Şâfiî ö. (204/820) bu hadis için munkatî' demiş, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru't-Turâs, 1979), 105; Beyhakî ö. (458/1066) de onunla aynı kanaati taşıyarak hadisin munkatî' olduğunu ifade etmiş ve başka tarihlerle elimize ulaşan hiçbir rivâyetin sahih olmadığını söylemiştir. Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayri es-Süyûtî, *Miftâhu'l-cenne fî'l-i'tişâm (ihticâc) bi's-sünne* (Medine: Matâibu'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1990), 43, 44; İbn Hazm ö. (456/1064) ise "Bu mürsel bir haberdir" demiştir. Mustafa es-Sibâi, *es-Sünne ve mekânetühâ fî't-teşrî'i'l-İslâmî* (Beyrut: ed-Dârü'l-Kavmiyye li't-tubâa ve'n-neşr, 1985), 164; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubi İbn Hazm, *el-lĥkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Şakir Ahmed (Kahire, ts.), 2/77, 78; İbn Abdilber ö. (463/1070) ise "İlim ehli nazarında bu hadisin peygambere nispeti sabit değildir" demiştir. Ebû Ömer Cemâlüddin Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihî ve mâ*



senindeki eleştirileri istisna edecek olursak, “Mütekaddim dönem âlimleri neden arz metodunu kitaplarında ifade etmemiş veya bu metodu kullanmamışlar” şeklinde haklı bir soru akla gelebilir. Öyle zannediyoruz ki, erken dönem muhaddislerinin zihninde Hz. Peygamber’in sünneti ile Kur’an âyetlerinin çelişmesi gibi bir vâkıa ihtimal dâhilinde görülmemiştir. Bununla beraber rical ilmine yoğunlaşmaları ve bu ilmin güvenilirliğine olan inançları, onları haberlerin Kur’an’a arzı gibi bir yaklaşıma sevk etmemiş olabilir.

Sonuç olarak; muhaddisler “arz” kavramını daha çok rivâyet tahammül yöntemlerinden birisi için kullanmışlardır. Buradan hareketle muhtelif ıstılahlar da üreten hadisçiler, bu kavramı müteahhir dönemde metin tenkidi bağlamında da kullanmışlardır. Erken dönem muhaddislerinin, rivâyetlerin nakline ve buna bağlı olarak senet ve rivâyet lafızlarına ihtimam göstermeleri, bu tablonun ortaya çıkmasının en önemli gerekçesi olarak görülmektedir.

### 3. Hadislerin Kur’an’a Arzı

Hadislerin Kur’an’a arzına dair usûle; pek çok mezhep, ekol ve müellif temas etmiştir. Yukarıda erken dönemde hadisçilerin, hadislerin Kur’an’a arzı gibi metni ilgilendiren unsurlarla pek fazla meşgul olmadığını ve mesailerinin önemli bir kısmını rivâyetlerin sahihini sakiminden ayırmaya hasrettiklerini ifade etmiştik. Hadisçilerden doğan bu boşluğu ise fıkıhçılar doldurmuştur. Bu sebeple özellikle fıkıhçılar rivâyetleri anlamlandırma çabasına, başka bir deyişle hadis metinlerinde yer alan unsurlara temas etmişlerdir. Elbette hadisçilerin, rivâyetlerin metnine dair izahlara hiç temas etmediğini söylemek-şayet kötü niyetli bir iddia değilse- en hafif tabiriyle haksızlık olacaktır. Fakat özellikle erken dönemde hadisçilerin rivâyetlerin senetleriyle, fıkıhçıların ise metinleriyle daha fazla meşgul olduğunu söylemekte bir beis olmadığını düşünürüz. Bu minvalde mezheplerin kurucu imamlarının hadislerin Kur’an’a arzına dair düşünceleri önem kazanmaktadır. Dolayısıyla konunun

---

*yenbağî fi rivâyetihî ve hamlihî*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: el-Mektebetü’s-Selefiyye, 1968); Arz hadisinin uydurma olduğunu söyleyen müellifler de olmuştur. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *el-Fevâ’idü’l-mecmû’a fi’l-eḥâdîsi’l-mevzû’a*, thk. Abdurrahman b. Yahya Yemânî (Kahire: Matbaâtü’s-Sünneti’l-Muhammediyye, 1960), 281; Rivâyetle ilgili görüşler için bk. Mustafa Yüceer, “Mevlânâ’nın Fihî Mâ Fih İsimli Eserinde Hadis Kullanımı (Tahrîc ve Tenkid Bağlamında)”, *Akademik-us* 2/2 (2018), 211, 212.

daha net bir şekilde ifade edilmesi için, dört büyük mezhep imamının görüşlerini paylaşmanın önemli olduğu kanaatindeyiz.

Hanefî ulemasına göre Kur'an'a aykırı bir rivâyet muttasıl olsa da manevi bir inkıtâ' varmış gibi kabul edilir. Esasında Hanefî usulünde manevi inkıtâ', sadece haberlerin Kur'an'a muhalif olmasıyla değil, dört asılla çelişmesi halinde gerçekleşir. Bunlar şu şekildedir:

- a. Hadisin Kur'an'a aykırı olması.
- b. Hadisin meşhur sünnete muhalif olması.
- c. Hadisin umumü'l-belvaya muhalif olması.
- d. Hadisin İlk dönem âlimlerinin üzerinde icma' ettiklerine muhalif olması.<sup>19</sup>

Biz bu makalede sadece Kur'an'a muhalif olan haberlere dair usûle temas edeceğiz. Bu bağlamda Ebû Hanîfe'nin ö. (150/767) manifesto mahiyetindeki şu ifadeleri oldukça önemlidir:

“Şayet bir kimse, ‘Hz. Peygamber’in her söylediğine inanıyorum, ancak o, hak dışında konuşmaz ve Kur'an'a muhalefet etmez’ derse bu, onun Hz. Peygamber’i tasdik ettiğini gösterir. Eğer Hz. Peygamber Kur'an'a muhalefet etse ve Allah’a karşı haktan başka bir şey söyleseydi Yüce Allah, **Eğer Peygamber, bize dayandırarak Kur'an'a bazı sözler katmış olsaydı, biz O’nu kuvvetle yakalar ve sonra şah damarını koparırdık, hiçbiriniz de onu koruyamazdınız**<sup>20</sup> âyeti gereği, onu kuvvetle yakalar ve şah damarını koparırdı. Allah’ın Resûlü, Kitab’a muhalefet etmez. Kitab’a muhalefet eden de Allah’ın Resûlü olamaz. Hz. Peygamber’den Kur'an'a aykırı rivâyette bulunan kimseyi reddetmek, Hz. Peygamber’i reddetmek anlamına gelmemektedir. Bu, ancak Hz. Peygamber’e bâtil isnat eden kimseyi reddetmektir. Suçlama Hz. Peygamber’e değildir, bu kimseyedir. İşitmiş olalım veya olmayalım Hz. Peygamber’in söylediği her şey başımız gözümüz üstünedir. Buna iman ederiz ve Hz. Peygamber’in söylediği şeye olduğu gibi şahadet ederiz. Yine şahadet

<sup>19</sup> Serahsî, *Uşûl*, 1/360.

<sup>20</sup> *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli*, çev. Hamdi Yazır Elmalılı (İstanbul: Merve, ts.), el-Hâkka 69/44, 45.

ederiz ki o, Allah'ın nehyettiği bir şeyi emretmez, Allah'ın bağladığı bir şeyi koparmaz ve Allah'ın vasıflandırdığı bir şeyi ona aykırı bir şekilde vasıflandırmaz. Şehadet ederiz ki o, bütün işlerde Allah ile muvafıktır."<sup>21</sup>

Ebû Hanîfe'nin sözlerinin mefhum-ı muhalifinden de anlaşılacağı gibi, bazı kimseler hadislerin Kur'an'a arz edilmesi suretiyle reddedilmesini, Hz. Peygamber'i reddetmekle eş değer görmüşlerdir. Ebû Hanîfe'nin, kendisine ve kendisi gibi düşünenlere böyle bir sıfatın yakıştırılmasından oldukça rahatsız olduğu sezilmektedir. Mezkûr ifadelerde yer alan sitem ve belki de yanlış anlaşılmanın verdiği üzüntü, Ebû Hanîfe'nin üslubunda hissedilmektedir. Hadislerin Kur'an'a arz edilmesini tenkit eden zümreler daha öteye gitmiş olsa gerek ki, Ebû Hanîfe, sözlerinin hemen akabinde Allah'a ve onun elçisine şehadet getirerek âdeta iman tazelemiştir. Bu minvalde Ebû Hanîfe ve onun gibi düşünenler, hadislerin Kur'an'a arz edilmesi gerektiğini söyledikleri için tekfir edilmiş olabilir. Zira Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygamber'i reddetmekle, ona isnat edilen haberi reddetmenin birbirinden farklı şeyler olduğunu vurgulaması da bu ihtimali güçlendirmektedir.

İmam Mâlik'in ö. (179/795), hadislerin Kur'an'a arzına dair serdettiği bir görüşü yoktur. Ondan sonraki Mâlikî usûlcüler, İmam Mâlik'in uygulamalarından çıkarımlarda bulunarak hadislerin Kur'an'a arz edilmesi gerektiği kanaatine ulaşmışlardır.<sup>22</sup>

İmam Şâfiî ise Ebû Hanîfe'nin aksine hadislerin Kur'an'a arz edilmek suretiyle sağlama yapılmasının hadis ilmine aykırı olduğunu söyleyerek, sünnetin Kitab'a muhalif olamayacağını ifade etmektedir.<sup>23</sup> İmam Şâfiî, hadislerin

<sup>21</sup> Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *el-'Âlim ve'l-müte'allim*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV, 2013), 26, 27; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, ts.), 2/185-187.

<sup>22</sup> Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücbî el-Bâcî, *el-İşârât fî Usûli'l Fıkh*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Avâd (Mekke, 1997), 267-271; Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücbî el-Bâcî, *İhkâmü'l-Fuşûl fî Ahkâmî'l-Uşûl*, thk. Abdülmeccid Türkî (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008), 1/423-426, 430, 431.

<sup>23</sup> Şâfiî, *er-Risâle*, 316; Bu konuda İmam Şâfiî gibi düşünen İbn Hazm da sahih sünnetle, sarih âyet arasında çelişki olamayacağını ifade etmiş, "Şeriatla ilgili bir haber Kur'an'a arz edildiğinde ya Kur'an'ın mücmelini tefsir eder ya da mücmelini tebyin eder. Üçüncü bir seçenek yoktur" demiştir. İbn Hazm, *el-İhkâm*, 2/81.

Kur'an ile aynı bağlayıcılıkta olduğunu ilk dillendiren kişi olarak kabul edilir.<sup>24</sup> İmam Şâfiî, erike hadisini,<sup>25</sup> arz hadisini reddeden asıl kaynak olarak görür.<sup>26</sup>

Esasında İmam Şâfiî ile Ebû Hanîfe'nin ifadeleri arasında paralellik vardır. Zira her iki müellif de hadislerin Kur'an'a aykırı olamayacağını kabul etmektedir. Fakat İmam Şâfiî haberin, hadisın ya da sünnetin mevsukiyetine hâlel gelmesinden endişe duymaktadır. Başka bir deyişle o, hadislerin Kur'an'a arz edilmesinin, hadislerin bilgi değerine zarar vereceğini düşünmüş ve iki bilgi türünün karşı karşıya getirilmesinden rahatsız olmuştur. Esasında her iki müellifin de düşünceleri, kendi iç bütünlükleri içerisinde tutarlıdır. Dolayısıyla bu gibi tikel kriterler üzerinden mukayese yapmak doğru sonuçlar doğurmayabilir.

Ahmed b. Hanbel de ö. (241/855) hadislerin Kur'an'a arz edilmesine karşı çıkmıştır. Bu bağlamda onun, "Kur'an'ın zahiri ile hadis reddedilmez. Çünkü Kur'an'ı tebyin ve tasdik eden sünnettir. Tearuz ise söz konusu olamaz, tearuz var zannederiz fakat o beyandır" dediği nakledilmektedir.<sup>27</sup>

Her ne kadar yukarıdaki açıklamalar Ehl-i Hadis'in Kur'an'a arz fikrine karşı menfi bir tavır takındığını göstermiş olsa da bu tavrın metodik nedenlere değil, bilakis ideolojik nedenlere dayandığı kanaati oluşmaktadır.<sup>28</sup> Zira Ehl-i Hadis, sahih hadisi "Adâlet ve zabt sahibi râvilerin kendileri gibi adâlet ve zabt sahibi râvilerden muttasıl bir senetle rivâyet ettikleri şâz ve muallal

<sup>24</sup> Şâfiî, *er-Risâle*, 85-105; Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şâfiî, *İhtilâfî'l-Hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 11-31; Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Üm*, nşr. Rif'at Fevzi Abdülmuttalib (Bulak: Dâru's-Sa'b, 2001), 7/275-287.

Mehmet Emin Özafşar, "Polemik Türü Rivayetlerin Gerçek Mahiyeti", *İslâmiyât* 1/3 (1998), 19-48; Ayrıca bk. Mustafa Genç, *Sünnet-Vahy İlişkisi* (Beka, 2015), 139-152.

<sup>26</sup> Şâfiî, *er-Risâle*, 89.

<sup>27</sup> Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 46; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkı el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvaqqâ'in 'an rabbi'l-âlemîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1991), 2/293.

<sup>28</sup> Kâmil Çakın, "Hadislerin Kur'an'a Arzı Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1 (1993), 246, 247; Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: İFAV, 2015), 24; Keleş, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, 59-62; Örnek rivâyetler özelinde incelemeler için bk. Yavuz Köktaş, *Kur'an'a Aykırı Görülen Hadisler* (İstanbul: İnsan, 2015); Ayrıca bk. Muhammed Vehbi Dereli, *Problematik Açından Kur'an-Sünnet İlişkisi* (Ankara: Fecr, 2010), 175-197.

olmayan hadis" şeklinde tanımlamaktadır.<sup>29</sup> Bu tanım incelendiğinde bir hadisin sahih olabilmesi için, beş şartın koşulduğu görülecektir. Bunlar; adalet, zabt, ittisal, şâz ve illetten salim olma. Yani bu şartlardan bir veya daha fazlası eksik olduğunda, hadisin sıhhati zedelenecektir. Sözü edilen şartlardan olan ve hadisin Kur'an'a arzıyla ilgisi olan şâz ise müteahhir dönem bilginleri tarafından "Sika bir râvinin diğer sika râvilere veya kendisinden daha sika bir râviye aykırı olarak tek başına rivâyet ettiği hadis" olarak tanımlanmaktadır.<sup>30</sup> Söz gelimi Kur'an'a aykırılık fikrini kabul etmediğini ifade eden kimi Ehl-i Hadis müelliflerinin, sahih hadis için "hadisin şâz olmaması" şartını ileri sürmesi, bu duruşun metodik değil, ideolojik olduğunu göstermektedir. Zira bir râvinin kendisinden daha güvenilir râviye muhalefet etmesinin dahi hadisin sıhhatini zedeleyeceğini düşünen Ehl-i Hadis müellifleri, güvenilirlik derecesi en yüksek seviyede olan Kitaba, yani Kur'an'a muhalefet eden hadisleri elbette kabul etmeyecektir.<sup>31</sup>

Sonuç olarak, Hz. Peygamber'in Kur'an'a muhalif bir söz söyleyemeyeceği hususunda ulema ittifak etmiştir. Başta Hanefî ve Mâlikî alimler olmak üzere, hadislerin Kur'an'a arz edilmesi gerektiğini söyleyen ve bunu haber teorilerinin bir parçası haline getiren usûlcüler vardır. Buna mukabil, Şafîî ve Hanbelî âlimler başta olmak üzere, hadislerin Kur'an'a arz edilmesinin hadislerin mevsihiyetine ve bilgi değerine zarar vereceğini düşünerek, bu yöntemi tercih etmeyenler de vardır. Ehl-i Hadis içerisinde hadislerin Kur'an'a arz edilmemesi gerektiğine dair fikir beyan edenlerin tutumları ise metodik değil, ideolojiktir.

## 5. Hadislerin Kur'an'a Arzının Suiistimali

<sup>29</sup> İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 10; Ayrıca bk. Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, çev. Ahmed Naim - Miras Kâmil (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2018), 1/190-198; Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu, 2018), 109-121.

<sup>30</sup> Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzheti'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, thk. Nureddin Itr (el-Buşrâ, 2013), 82; Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süiyûti, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, ts., 1/289; Aydın, *Hadis İstihlâları Sözlüğü*, 290, 291.

<sup>31</sup> Keleş, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, 60.

Modern dönemde hadis ve sünnete karşı menfi tavır takınan kimseler iki farklı iddiada bulunmaktadır. Bunlardan ilki; "Sahih olsun, zayıf olsun hadisin dinî bir değer taşımadığı"na yöneliktir. Bu söylemi diline pelesenk eden zümreler, esasında Kur'an dışında bir kaynağa ihtiyaç duymadıklarını dile getirmektedir. Bunlara göre, herhangi bir rivâyetin sahih olması ya da olmaması önemli değildir. Zira Hz. Peygamber, ashâbı ve tabînin söz, fiil ve takrirleri bu zümre için önem ifade etmemektedir. Tarihin hiçbir döneminde modern dönemdeki şöhreti elde edemeyen mezkûr söylem sahipleri, daha çok *Kur'ancı* olarak tavsif edilmektedir. XIX. Asırda İngilizler, Hindistan ve Mısır'ı işgal ettikten sonra Batı ile yakın ilişki kuran bu iki coğrafyada, eski ihtişamlı günlere dönmenin özlemi artmıştır. Bu minvalde Müslümanların düştükleri yerden kalkmasının ve yeniden dirilmesinin kendi değerlerimize sahip çıkmaktan geçtiği yönünde düşünceler dillendirilmeye başlanmıştır. Tam da bu sırada Kur'an etrafında kenetlenme fikri Kur'ancı düşüncenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.<sup>32</sup>

İkinci grup ise hadislerin dinî değeriyle ilgilenmekten daha ziyade, hadislerin sıhhatini belirlemede kullanılan metotların güvenilirliğini sorgulamaktadır. Bu fikre sahip olanlara göre, klasik hadis usûlünün metotları önemini yitirmiştir. Zira bu metotlar ile Hz. Peygamber'e ait olmayan malzemeler, sanki o söylemiş gibi hadis ilmi içerisine derç edilmiştir. Dolayısıyla mezkûr zümre, hadislerin sıhhatini salt Kur'an'a arz metodu ile sınırlandırmıştır. Kısaca bu zihniyet, "Bir hadisin sıhhatini belirlemek için Kur'an'a arz etmeliyiz, şayet Kur'an'a uygunsuzsa sahihtir, aksi takdirde hadisin uydurma olduğuna hükmedebiliriz" kanaati taşımaktadır. Benzer şekilde modern dönemde popüler hale gelen bu düşünce ise daha çok *Mealci* olarak anılan zümreler tarafından serdedilmiştir.<sup>33</sup>

<sup>32</sup> Enbiya Yıldırım, *Kur'an Bize Yeter Söylemi* (Ankara: Takdim, 2019), 15, 16.

<sup>33</sup> Modern dönemde ortaya çıkan Kur'ancı-Mealci söylem ile ilgili değerlendirmeler için bk. Mustafa Öztürk, *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Kur'ancılık* (Ankara: Ankara Okulu, 2015), 133; İbrahim Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları (Hint Alt Kıtası, Mısır ve Türkiye'de Hadis Tartışmaları)* (İstanbul: İz, 2015), 335-374; Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (Kayseri: Kimlik, 2017), 284; Yavuz Köktaş, *Modern Zamanlarda Hadîsi Savunmak* (İstanbul: Ensar, 2017), 331-339; Saffet Sancaklı, *Hadis İnkarcılığı Hadis Karşıtlarının İddiaları ve Cevapları* (İstanbul: Rağbet, 2017), 70-97; Modern dönemde ortaya çıkan Kur'ancı söylemlerin düşünceleri için bk. Fereç Hüdür, *Kütüb-i Sitt'e'nin Eleştirisi ve Kur'an'a Arzu* (İstanbul: Kur'an

Türkiye’de mealcilik faaliyetleri, tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olarak 1908 yılında ortaya çıkmıştır. Diğer cemaat ve grupların aksine bireysel bir yönelim sergileyen mealciler, 2000’li yılların başında daha organize hareket etmeye ve bireysellikten çıkarak toplumsal faaliyetler sürdürmeye başlamışlardır.

Kur’ancı-Mealci söylemin en önemli gayelerinden birisi de asl’a, yani Kur’an’a dönüştür. Bireylerin Allah ve onun müminlere hidayet rehberi olarak gönderdiği Kur’an ile aralarına kimi unsurlar koymaları onları oldukça rahatsız etmektedir. Bu unsurların, tasavvufî argümanlardan veya Hz. Peygamber’e izafe edilen haberlerden oluşması arasında fark görmezler. Fakat Kur’ancı-Mealciler tarafından Kur’an’a, asl’a, öze dönüş gibi gösterişli bir retorikle ifade edilse de onların rivâyet külliyyatıyla ilişkileri çoğunluk tarafından rahatsız edici bulunmuştur. Kur’ancı-Mealciler buradan hareketle bir savunuyu unsuru olarak, hadisleri reddetmediklerini, Kur’an’a arz ettiklerini söylemektedirler.

Esasında hadislerin Kur’an’a arzı meselesi iki şekilde anlaşılmıştır. Bunlardan ilki; “Hadislerin Kur’an’a arz edilmesi ve Kur’an’da aslı bulunmayan hadislerin reddedilmesi”dir. Böyle bir arz metodu İslâm âlimleri tarafından hiçbir zaman kabul edilmemiştir. İkinci tanıma göre ise arz; “Hadislerin Kur’an’da yer alan açık âyetlere arzı ve tearuz eden hadislerin sıhhatinin reddedilmesi” şeklindedir. İslâm âlimlerinin hadislerin Kur’an’a arzı denildiğinde anladıkları, tam olarak budur. Bu yöntemde “Kur’an” ifadesi ile kastedilen, Kur’an’daki açık ve sarîh nasslar olmalıdır. “Kur’an’ın mesajı, ruhu, perspektifi” gibi tanımı ve ölçüsü tespit edilemeyen, içeriği farklı şekillerde dolduru-

---

Araştırmaları, 2004); Fereç Hüdür, *Kur’an Dışı Oluşumların Eleştirisi ve Kur’an’a Arzı* (İstanbul: Kur’an Araştırmaları, 2006); Halit Bülbül, *Allah’ın İndirdiği ve İnsanların Uydurduğu Din* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013); İbrahim Sarmış, *Hz. Muhammed’i Doğru Anlamak* (İstanbul: Düşün, 2016); İbrahim Sarmış, *Rivâyet Kültürü ve Yanlış Din Anlayışı -1* (İstanbul: Düşün, 2016); Tunahan Bozkurt, *Kartaca Yıkılacak Uydurulan Din’den İndirilen Din’e* (İstanbul: Düşün, 2016); Emre Dorman, *Allah’a Öğretilen Din* (İstanbul: İstanbul, 2017); Miri Elşad, *İslamda Yoxdur* (İstanbul: İstanbul, 2017); Bayraktar Bayraklı, *Kur’an’sız Müslümanlık* (İstanbul: Düşün, 2017); Kur’an Araştırmaları Grubu, *Uydurulan Din Ve Kur’an’daki Din* (İstanbul: İstanbul, 2017).

labilen kavramlar esas alınarak arz yapılmamalıdır.<sup>34</sup>

Günümüzde Kur'ancı-Mealci<sup>35</sup> söylem tarafından sık sık gündeme getirilen arz söylemi, ilmî ciddiyetini yitirmiş ve alet ilimlerinden dahi bîhaber kimseler tarafından kullanılır hale gelmiştir. Geleneği ve yöntemi olmayan mezkûr söylem sahipleri, hadislerin Kur'an'a arz edilmesini hadislerin sıhhatini belirlemede kullanılacak yegâne unsur olarak görmektedirler. Bu iddiayı ise kendilerinin uydurmadığını, başta Hz. Peygamber ve onun ashâbının arz işlemini gerçekleştirdiği hususundaki düşüncelerine dayandırmaktadırlar. Hz. Peygamber ile birlikte Hz. Ömer ö. (23/644) ve Hz. 'Âişe ö. (58/678) gibi öncü sahâbilerin uygulamalarını da zikrederek, onları "hayru'l-halef" göstermeye çalışmaktadırlar. Bu bağlamda Hz. Ömer'e isnat edilen, "Kur'an'la meşgul olun; çünkü o, Allah'ın kelâmıdır" veya "Mescitlerinde Kur'an okurken âdeti arı vızıltısı gibi sesler çıkaran kimseler size hadis sorduklarında, onlara mümkün merteye az hadis rivâyetinde bulunun" ya da "Onları hadis rivâyetiyle meşgul etmeyin" gibi sözleri,<sup>36</sup> söylendiği günün sosyal şartları, söylenme gerekçesi, konjonktürel ortamı ve bağlamı hakkında bilgi sahibi olmaksızın, kısaca bağlamından kopartılarak suiistimal edilmektedir. Hz. Ömer'in gerek siyasi gerekse içtimai hayat çerçevesinde sünnete olan bağlılığı ile ilgili onlarca rivâyeti<sup>37</sup> görmezden gelerek, ona isnat edilen spesifik haberler üzerine yoğunlaşan bu zevatın, rivâyetlere ve Kur'an'a bütüncül bakmadıklarını düşünmekteyiz.

<sup>34</sup> Selçuk Coşkun, *Hadise Bütüncül Bakış* (İstanbul: İFAV, 2014), 211, 212; Bu açıklamalar doğrultusunda Mehmet Hayri Kırbasoğlu'nun yapmış olduğu "Bir hadisin veya hadis grubunun isnad(lar)ı sahih bile olsa, onun Kur'an'a uygun olup olmadığını da araştırmak demektir" şeklindeki arz tanımı, "Kur'an'a uygun olup olmadığı" ile kastedilenin net olarak izah edilmemesinden dolayı müphem bir tanımdır. Hayri Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi* (Ankara: OTTO, 2015), 184.

<sup>35</sup> "Kur'ancı-Mealci" istilâhının ortaya çıkışı ve bu tanımlamanın ne kadar objektif olduğu hakkında detaylı bilgi için bk. Öztürk, *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Kur'ancılık*, 133.

<sup>36</sup> Dârimî, Mukaddime 28; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefü aşhâbi'l-hadîs*, thk. Mehmed Said Hatiboğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991), 88; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ahmed Ebu Kasım vd. (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 7/103.

<sup>37</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Saîd Ramazân el-Bûtî, *Devâbihi'l-maşlahâ fi's-şer'ati'l-İslâmiyye* (Beirut, 2001), 140.



Ayrıca Kur'an'a arz söylemini Hz. Peygamber'e izafe edip, onun hayatından örnekler vermek suretiyle, Hz. Peygamber'in de sözlerini Kur'an'a arz ettiğini savunan Kur'ancı-Mealci zümrenin zikrettiği örneklerin birçoğu arz ile ilgili değildir.<sup>38</sup> Bunlar Hz. Peygamber'in söylediği sözün Kur'an'dan delilini getirdiğine dair örnekler olabilir; fakat şu ana kadar Hz. Peygamber'in hadisleri Kur'an'a arz ettiğine dair ikna edici bir örnekle karşılaşmamıştır. Nitekim onun bireysel olarak böyle bir yönteme ihtiyacı yoktur. Filhakika Hz. Peygamber'in rivâyetlerin arkasından zikrettiği âyetler, sünnetin tebyin vasfını ön plana çıkarmaktadır. Hz. Peygamber söylediği sözlere Kur'an'dan delil getirerek, sünnetin Kur'an'ı izah ettiğini, Kur'an'ın da onun sözünü tasdik ettiğini vurgulamaktadır. Zira Hz. Peygamber'in kendi sözünün akabinde Kur'an'da yer alan bir âyete işaret ettiği rivâyetler incelendiğinde, bunları Kur'an'da var olan sözün aslına vurgu yapmak veyahut o sözü açıklamak maksadıyla kullandığı görülecektir.

Burada birkaç örnek vermek gerekirse Kur'ancı-Mealci söylem, "Kabirdeki kişi yakınlarının ağlamasından dolayı azap çeker" hadisini,<sup>39</sup> Hz. 'Âişe'nin yorumunu mutlak doğru kabul ederek açıklamaktadır. Zira Hz. 'Âişe sözü edilen rivâyeti işittikten sonra "**Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez**"<sup>40</sup> âyetine arz ederek, bu haliyle rivâyeti kabul etmemiştir. O, Hz. Peygamber'in "*Allah, kâfirin azabını, ehlinin üzerine ağlamasıyla artırır*" dediğini, râvînin bu lafzını atladığını da iddia etmiştir.<sup>41</sup> Kur'ancı-Mealci söylem sahipleri ise Hz. 'Âişe'nin Kur'an'a arz ederek rivâyeti reddettiğini söyleyerek, kendilerini sahâbe izinden gitmekle tavsif etmişlerdir. Fakat rivâyetle ilgili bütüncül bir bakış açısı sergileyerek anlama yolunu tercih etmemişlerdir. Bizim bu konudaki kanaatimiz ise şu şekildedir:

<sup>38</sup> Konu ile ilgili örnek rivâyetler için bk. Buhârî, Zekat 3; Müslim, Zekat 27.

<sup>39</sup> Buhârî, Cenâiz 33; Müslim, Cenâiz 16, 22; Ayrıca bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı, 1992), Cenâiz 54; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı, 1992), Cenâiz 15.

<sup>40</sup> en-Necm 53/38, el-En'âm 6/164, el-İsrâ' 17/15, Fâtır 35/18, ez-Zümer 39/7.

<sup>41</sup> Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-İcâbe li-irâdi me'stedrekethü 'Â'îşe 'ale's-şahâbe*, çev. Bünyamin Erul (Ankara: OTTO, 2016, Hz. 'Âişe'nin Sahabeye Yöneltiği Eleştiriler), 37-39.

Hz. Âişe'nin rivâyete dair açıklaması şüphesiz önemlidir. Mesnet teşkil ettiği âyet de oldukça güçlü bir delildir. İslâm'ın temel mantığına ve akla uygun olanın da bu olduğu görülmektedir. Bu perspektiften bakınca, ailesinin ağlamasından dolayı Müslüman'a mezarda azap edilmesi caiz değildir. Ancak Hz. Âişe'nin sözü edilen âyeti sadece Müslüman olarak ölen kimselere dair delil kabul etmesi, bununla beraber mezkûr hadisi naklederek aynı âyetin kâfirler için hüküm ifade etmediği neticesine varması kanaatimizce isabetli gözükmemektedir. Çünkü âyet Hz. Âişe'nin doğrusu olduğunu iddia ederek rivâyet ettiği hadisin lafzına da aykırı düşmektedir. Zira âyetin hükmü mutlak ve Müslüman olsun olmasın herkesi kapsamaktadır. Nitekim akıl, ailesinin ağlaması yüzünden bir Müslüman'a azap edilmesini makul görmediği gibi, bir kâfire bu yüzden azap edilmesini de makul görmemektedir.

Bilindiği üzere Cahiliye döneminde insanların, aile efradına öldükten sonra kendisine ağlamalarını, feryat etmelerini, hatta bunun için ağlayıcı kadınlar tutmalarını vasiyet etme âdeti vardı. İnsan ölünce de ailesi bu vasiyeti yerine getirirdi. Böyle bir durumdan ölünün de sorumlu tutulması makul görülebilir. Çünkü vasiyet etmek suretiyle o günahın işlenmesine bizzat ölü vesile olmuştur. Bu durumda ölünün Müslüman veya kâfir olması da fark etmez. Her ikisine de aynı hüküm uygulanır. Sonuç olarak; Resûl-i Ekrem'in mezkûr ifadeleri her ne kadar Hz. Âişe başta olmak üzere kimi İslâm bilginleri tarafından tenkide tâbi tutulsa da birden fazla sahih tarikile bizlere ulaşmaktadır. Bu tarikler içerisinde yer alan Ebû Hüreyre rivâyetinde, onun rivayeti eksik işittiği iddiaları doğru bile olsa rivâyetin diğer tarikleri göz ardı edilmemelidir. Bu sebeple rivayeti Kur'an'a aykırıdır diyerek reddetmek yerine, Hz. Peygamber'in Kur'an'a muhalif konuşamayacağı düşünülerek hareket edilmesi en doğru olandır ki o da şudur: Hz. Peygamber'in, arkasından ağlanması ile ölüye azap edileceğini değil, arkasından ağlayacak sâlika (çığlık atan), ressâe (mersiye söyleyen), hâlîka (saçlarını yolan) ve şâkka (üstünü başını yırtan) yani niyâha (ağıtçılık) işlerini yapan kimselerin görevlendirilmesi anlamındaki bu Cahiliye âdetlerini yapan kimseleri kastederek konuşmuş olma ihtimali çok daha yüksektir. Gönlün hüzünlenmesi ve gözden yaş akıtılması ise yasaklanmamış, bilakis Hz. Peygamber tarafından gözyaşı dökül-

müştür. Biz rivâyetin bu haliyle anlaşıldığında Kur'an'a aykırı olmadığını düşünürüz.<sup>42</sup>

Ayrıca Hz. 'Âişe, Hz. Peygamber'in "Hesaba çekilen azap görür" ifadesini işitince, "Ya Resûlallah Allah âyette 'Yakında kolay bir hesaba çekilecektir'<sup>43</sup> buyurmuyor mu?" diyerek haberi Kur'an'a arz etmiştir. Bunun üzerine ise Hz. Peygamber, "Bu amellerin arz edilmesidir, ince hesaba çekilen ise helâk olur" buyurmuştur.<sup>44</sup> Hz. 'Âişe'ye izafe edilen ilk rivâyeti gündeme getirerek Kur'an'a arz işleminin bu denli kolay ve problemsiz bir şekilde yapılabileceğine işaret eden Kur'ancı-Mealci zümre, ikinci rivâyeti görmezden gelmektedir. Zira ikinci rivâyetteki uygulamaya göre, arz ciddi ve incelik isteyen bir iştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in yanı başında bulunan, sahâbenin faziletli ve fakihleri içerisinde yer alan Hz. Âişe bile arz işlemini gerçekleştirirken hata edebilmektedir. Buradan hareketle arz işleminin, rivâyetlerin sıhhatinin tespit edilmesinde kullanılan yöntemler içerisinde olmakla birlikte, diğer usûl kaidelerini önemsemeksizin, sadece Kur'an'a arz edilerek rivâyetlerin sıhhatini tespit etmek oldukça güçtür. Sonuç olarak; arzın hadislerin tespitinde yegâne metod olarak kabul edilmesi oldukça hatalı sonuçlar doğurabilir. Bu minvalde gerek hadis gerekse fıkıh usûlcülerinin asırlar içerisinde gelişen müktesabatından azâde kalmak mümkün değildir.

## 6. Hadisleri Sadece Kur'an'a Arz Etmenin Doğuracağı Problemler

Hadislerin Kur'an'a arzı usulünün tek başına çalıştırılması, bir dizi sakıncaları da beraberinde getirmektedir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Hadis rivâyetleri içerisinde zahiren Kur'an'a, mütevâtir ve marûf sünnete aykırı haberler ile karşılaşılabilir. Fakat bu durum, rivâyetin hangi ortam, durum ve sebepler karşısında söylendiğini araştırmadan ve konuyla ilgili tüm rivâyetleri bir arada görmeden hadisi reddetmemizi gerektirmemlidir.

<sup>42</sup> Bu bağlamdaki kanaatler ve rivâyetlerle ilişkileri için bkz. Buhâri, Megâzi 34, 46, 83, Cenâiz 34; Müslim, Fedâil 62.

<sup>43</sup> el-İnşikâk 84/8.

<sup>44</sup> Buhâri, Tefsir (İnşikak) 1, İlim 35; Müslim, Cennet 79, 80.

2. Kur'an'a aykırılık gerekçesiyle reddedilen rivâyetlerin en önemli problemlerinden bir diğeri ise usûl konusudur. Kur'an, bilgi hiyerarşisi bakımından en üstün konumda bulunduğu için, hadisler elbette Kur'an'a arz edilmelidir. Fakat hangi anlayışa, "hangi âyetlere, hangi dönemde inen âyetlere ve hangi nüzul sebepleriyle gelen âyetlere?" gibi birçok soru sorulmadan yapılan arz, sahih ve doğru değildir.

3. Arz yönteminin, *hadislerin meale arzına* evirilmesi ise tam bir faciadır. Zira "hangi meale?" sorusu dahi bu anlayışın getirdiği problemleri algılamaya kâfidir.

4. Ayrıca arzın öznel kaidelerle yapılıyor olması, bu sihhat tespiti işleminin kendisinin de bir tashihe ihtiyaç duymasını zorunlu hale getirmektedir.

5. Rivâyet eleştirisi yapmadan önce bilinmesi gereken konulardan birisi de *müşkil* literatürüdür. Rivâyet kültüründe zahiren problemlili ve çelişkili görünen hadisleri inceleyen bu literatür, hadis sahasına *Müşkilü'l-Hadîs/Muhtelifü'l-Hadîs* kavramlarını kazandırmıştır. Aynı bağlamda zahiren çelişiyor gibi gözüken âyetler de Kur'an literatürüne *Müşkil'ül-Kur'an* adıyla girmiştir. Söz gelimi Kur'an'a aykırılık gerekçesiyle reddedilen bir hadis, birbiriyle çelişir görünen iki âyetten birisine arz edildiğinde menfi, diğeri âyete arz edildiğinde ise müspet sonuç verebilir.

Bu söylenenleri daha somut hale getirmek mümkündür. Örneğin: Resûlullah şöyle buyurmuştur: "*Her peygamberin kabul edilmiş bir duası vardır. Her peygamber o duayı yapmada acele etti. Ben ise bu duamı kıyamet gününde, ümmetime şefaath olarak kullanmak üzere sakladım. Ona inşallah, ümmetimin şirk koşmadan ölenleri nail olacaktır.*"<sup>45</sup> Şayet şefaath ile ilgili İslâm ilim geleneği içerisinde yer alan argümanlar bir araya getirilmez ve bu rivâyet bağlamından kopuk bir şekilde "**Rablerinin huzurunda toplanmaktan korkanları, onunla (Kur'an ile) uyar. Ta ki Allah'a karşı gelmekten sakınsınlar. Öyle ki kendileri için Allah'tan başka ne bir dost ne de bir şefaathçi vardır**"<sup>46</sup> âyetine arz edilirse, uydurma bir hadis olduğuna hükmedilmesi gerekir. Çünkü rivâyette Hz. Peygamber'in kıyamette şefaath edeceğinden bahsedilirken; âyette kıyamette

<sup>45</sup> Buhârî, Da'avât 1, Tevhid 32; Müslim, *es-Sahîh*, İman 198; Bayraklı, *Kur'an'sız Müslümanlık*, 47-64.

<sup>46</sup> En'âm 6/51.

şefaathçi olarak Allah'tan başka kimsenin bulunmayacağı ifade edilmektedir. Fakat aynı rivâyet **“Rahmân'ın katından bir söz almış kimseden başkaları şefaath hakkına sahip olmayacaklar”**<sup>47</sup> âyetine arz edildiğinde ise sahih olduğuna hükmedilmesi gerekecektir. Zira arz edilen âyette şefaath yetkisinin bazı kimselere verileceğinden bahsedilmiştir.

Benzer bir durum diğere rivâyetlerde de karşımıza çıkmaktadır. Mesela: *“Rabbim bana, ümmetinden yetmiş bin kişiyi hesap ve ceza olmaksızın cennete koymayı vaad etti. Her bin ile birlikte yetmiş bin ve Rabbimin avucuyula üç avuç daha...”*<sup>48</sup> hadisi, **“Hem kendilerine peygamber gönderilenlere hem de ilahi mesajı iletmekle görevli olanlara elbet soracağız”**<sup>49</sup> âyetine arz edildiğinde uydurma olması gerekmektedir. Çünkü rivâyette sorgu-sual olmaksızın cennete gidenlerden bahsederken, bu âyette Müslüman olsun-olmasın herkesin hesaba çekileceği vurgulanmaktadır. Fakat aynı rivâyet **“İşte o gün ne insana ne cine günahı sorulmayacak”**<sup>50</sup> âyetine arz edildiğinde ise sahih olduğuna hükmedilmesi gerekmektedir.

6. Arz ile ilgili bir diğere önemli husus, arzı gerçekleştirecek kişinin Kur'an ve sünnette var olan tedrici metodu göz ardı etmemesidir. Zira nâsih olan bir metinle, mensûh olan bir metin arasında elbette tearuz olacaktır. Çünkü bir hükmün kaldırılması için konulan yeni hükmün, kendinden önceki hükme ya tamamen zıt olması ya da çerçevesini genişletmesi yahut daraltması gerekmektedir. Dolayısıyla hangi âyetin ya da rivâyetin nâsih-mensûh olduğunun bilinmesi, arz işleminin doğru yürütülmesi için elzemdir.

7. Ayrıca hâdiselerin tarihi arka planını bilmek, hadisleri anlama konusunda bizlere yardımcı olacak diğere bir temel unsurdur. Zira tarihi arka planı anlayamamız her metne istediğimizi söyletebiliriz.<sup>51</sup> Nassların önemli bir

<sup>47</sup> Meryem 19/87.

<sup>48</sup> İbn Mâce, Zühd 34; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-şâhih* (İstanbul: Çağrı, 1992), Sıfatu'l-Kıyâme 13.

<sup>49</sup> A'râf 7/6.

<sup>50</sup> er-Rahmân 55/39.

<sup>51</sup> Polat, *Hadis Araştırmaları*, 284.

kısımının hukuk metni formunda değil, yaşanan hayata müdahale ile gelmesi sebebiyle, tarihi arka planının bilinmesi oldukça önemlidir.<sup>52</sup>

8. "Her arz tearuz doğurur" şeklindeki bir anlayıştan kaçınarak, "her arz hakikatin ortaya çıkması için değerli bir yöntemdir" anlayışıyla hareket etmek gerektiğini düşünmekteyiz. Zira en ufak bir kusur taşıyan ya da ilk etapta hatalı görünen bir rivâyeti çöpe atılması gereken bir malzeme gibi görmemek gerekmektedir.<sup>53</sup>

Sonuç olarak her yöntem gibi, usûl ve kâideden uzak bir arz yöntemi de birçok problemi beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla Kur'an'a arz meselesi, hadis ilmi açısından tek başına yeterli olmamakla birlikte metin tenkidi bağlamında değerlendirilmesi gereken çok önemli bir yöntemdir. Tüm bu bilgiler ışığında Kur'an'a arz metodunun rivâyetleri değerlendirmede tek başına yeterli olmadığı, diğer tenkid metotları dikkate alınmadan uygulandığında pek çok problemi peşi sıra getireceği ortaya çıkmaktadır.<sup>54</sup>

### Sonuç

Hız. Peygamber'in vefatı ile birlikte sünnetinin yaşa(n)ması adına rivâyet kültürünün ilk halkaları oluşmaya başlamıştır. İlk dönem salt metinden oluşan hadis rivâyetleri, isnat sisteminin ulema tarafından devreye sokulması ile birlikte metin ve senet olmak üzere iki parçaya dönüşmüştür. Geleneksel ulema sıhhat yöntemleri açısından isnat ile daha fazla meşgul olmuş, aynı ilgi ve alakayı metne yansıtmamıştır. Fakat bu onların metin tenkidi ile hiçbir ilişki içerisinde olmadıkları anlamına gelmemektedir. İlk dönemlerde metin tenkidi açısından bir tashih yöntemi olarak "Kur'an'a Arz" metodu kullanılmış, hatta usûlün önemli bir parçası haline gelmiştir. Kimi alimler ise Hız. Peygamber'in Kur'an'a aykırı bir ifadede bulunamayacağını, bu sebeple tearuzun imkânsız olduğunu söylemişlerdir. Bu bağlamda Hız. Peygamber'e izafe edilen arz hadisi ile erike hadisini birbirinin karşısında konumlandırmışlardır.

<sup>52</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Arslan, "Hadis Kaynaklarında Tarihe/Vâkıya Aykırı Rivâyetlerin Değerlendirilmesi", *Hitit Üniversite İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (Ocak 2009), 135-158.

<sup>53</sup> Polat, *Hadis Araştırmaları*, 219, 220.

<sup>54</sup> Çakın, "Hadislerin Kur'an'a Arzı Meselesi", 240-247.

Kur'an'a arzın hadislerin sıhhatini tespit etmede bir kriter olarak görülmesi gerektiğini düşünüyor; fakat kendi içerisinde belirli usûl ve kaideleri olmayan ve bireyden bireye göre değişebilen bir arz yönteminin kabul edilmesini de doğru bulmuyoruz. Bu minvalde klasik hadis ve fıkıh usûlü yöntemlerinin uygulandığı arzın, rivâyetleri tümel değerlendirmek adına önemli olduğu kanaatindeyiz. Zira usûl öznel kanaatlere terk edilemez. Nitekim modern çağda, Kur'ancı-Mealci söylemin hadislerin sıhhatini tespit etmek için Kur'an'a arzı salt bir yöntem olarak görmeleri ve öznelliğe mahkûm etmeleri oldukça problemlili görünmektedir. Dolayısıyla arz ciddi bir iştir ve arz işlemi ni uygularken sahâbenin önde gelenleri dahi hata edebilmektedir.

Sonuç olarak; sahih bir arz uygulamasının gerçekleştirilebilmesi için dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır. Öncelikle Kur'an ve sünnetin doğru ve bir bütün olarak anlaşılmasının önündeki engellerin kaldırılması gerekir. Bununla beraber arz edilen hadisler ile arz olunan âyetler arasında doğrudan veya dolaylı bir bağlantı olmalıdır. Siyak ve sibakına bakılmaksızın, nasların birbiri ile ilintisinin kurulması sonucunda ortaya çıkacak olumsuz tablo, rivâyetlerden değil; usûlden kaynaklanan problemlerdir. Örneğin; Kur'an mucize olgusunu kabul etmektedir, ama mucize hadislerini "**Ben de sizin gibi beşerim**"<sup>55</sup> âyetine arz edersek, bu, yanlış sonuçlar doğuran bir arz uygulaması olacaktır. Ayrıca arz, âyetlerden elde edilen tefsirlere, tevellere değil; direkt olarak Kur'an metninin kendisine yapılmalıdır. Zira arz yapılacak olan âyetin nesnel bir anlamı veya yorumunun olması gerekmektedir. Sahih bir arz işlemi gerçekleştirilmek için Kur'an'ın nazil olduğu toplumun fikri düzeyi, hayat tarzı, eğilimleri gibi tüm tarihsel serüvene hâkim olunmalıdır. Bu, Kur'an'ın kullandığı hâkim üslubun, ilk muhataplar tarafından nasıl anlaşıldığını tespit etmek adına önemlidir. Zira Kur'an evrensel kaideler içerdiği gibi, ilk muhataplarından dolayı tarihsel ifadeler de barındırmaktadır; fakat bu, asla Kur'an'ın tarihsel çizgide sabit kaldığı anlamı taşımamaktadır. Aynı şekilde rivâyetler de evrensel hükümler barındırdığı gibi, tarihsel ifadeler barındırabilir. Bu nedenle arz yapılırken tarihsel bir ifadenin evrensel bir ifadeye veya evrensel bir ifadenin tarihsel bir ifadeye arz edilmemesine ihtimam gösterilmelidir. Ayrıca âyete muhatap olan öznenin anlayışı, arz için

---

<sup>55</sup> Fussilet 41/6.

delil teşkil etmemelidir. Bu minvalde Kur'an'daki icaz, nesh, aksâm, mesel, vücuh ve nezâir, müşkil gibi ilimlerde yetkin olunması da gerekmektedir. Yine Kur'an edebî seviyenin en üst basamaklarında olduğu bir zamanda Arap toplumunda Arapça olarak nazil olmuştur. Kur'an'ın üstün edebiyat figürleri, indiği dönemdeki şairlere "bu bir beşer sözü olamaz" dedirtecek cinstendir. Aynı şekilde Hz. Peygamber "cevâmiü'l kelim" olup, çevresinde kavminin en fasih konuşan bireyidir. Bu yönüyle Hz. Peygamber'in nebevî işaretleri de aynı semantik derinliği barındırmaktadır. Bu sebeple arz işlemini yapacak kişinin semantik alt yapıya sahip olması gerekmektedir. Bu semantik yapı ile birlikte arz, muhkem olan âyetlere yapılmalıdır. Çünkü muhkem âyetler her zaman ve zeminde herkes tarafından aynı anlamda anlaşılabilir. Müteşâbih âyetler ise arz edilen hadislerde yer alan benzer ifadeleri barındırıyorsa, ancak o zaman arz için mesnet olmalıdır. Ayrıca hadislerin Kur'an'a aykırı olması ile Kur'an'da olmayan hükümlerin hadislerde yer alması birbirinden farklı şeylerdir. Zira Allah, Hz. Peygamber'e teşrî' ve tebyîn vazifesi vermiştir. Örneğin; âyetlerde namaz uygulamasından söz edilmiş, fakat namazın nasıl eda edileceği belirtilmemiştir. Kur'an'da yer almadığı için bu hükümler görmezden gelindiğinde Hz. Peygamber'in, sahâbenin ve günümüze kadar gelen tüm Müslümanların asırlar boyunca yapageldiği uygulamalar inkâr edilecektir. Dolayısıyla hadislerde yer alan fakat Kur'an'da yer almayan hükümlerin reddedilmesi dinî inancın içi boş, soyut bir hale evrilmesine sebep olacaktır. Üstelik arzın gerçekleştirildiği rivâyet, taktî' ile bizlere ulaştırmış bir rivâyet ise bu rivâyet için genel bir uydurma hükmü mü verilecektir, yoksa kat' edilmiş hali mi uydurma olacaktır? Yine aynı şekilde uzun bir metin ile bizlere ulaşan rivâyetin bir kısmı Kur'an'a aykırı (!) ise rivâyetin bir kısmı mı uydurma sayılacak, yoksa tamamı mı uydurma sayılacaktır. Bu, arzın sübjektifliğini göstermek adına cevap verilmesi gereken en önemli soru(n)lardandır. Hülâsa, nassları anlama ve yorumlama çabası içerisinde olan herkes, irâdî ve irâdî olmayan sübjektifliğin mutlaka farkında olmalı ve her arz işleminin az ya da çok mutlaka bir öznellik barındırdığını peşinen kabul etmelidir.

### Kaynakça

Abdulazîz el-Buhârî, Alâuddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.



- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*. Beyrut-Riyad, 1988.
- Ahmed Ebû Haka vd. *Mu'cemü'n-nefâisi'l-vasât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Arslan, Ali. "Hadis Kaynaklarında Tarihe/Vâkıya Aykırı Rivâyetlerin Değerlendirilmesi". *Hitit Üniversite İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (Ocak 2009), 135-158.
- Aydınlı, Abdullah. "Arz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/438. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 8. Basım, 2015.
- Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî. *el-İşârât fî Usûli'l Fıkh*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Avâd. Mekke, 1997.
- Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî. *İhkâmü'l-Fuşûl fî Ahkâmi'l-Uşûl*. thk. Abdülmecîd Türkî. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008.
- Bayraklı, Bayraktar. *Kur'an'sız Müslümanlık*. İstanbul: Düşün, 4. Basım, 2017.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âşâr*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. 4 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri, 1969.
- Bozkurt, Tunahan. *Kartaca Yıkılacak Uydurulan Din'den İndirilen Din'e*. İstanbul: Düşün, 1. Basım, 2016.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-şahîhu'l-müsned min hadîsi Resûlillâh şallallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı, 2. Basım, 1992.
- Bûtî, Muhammed Saîd Ramazân. *Davâbiñü'l-maşlahâ fî's-şer'ati'l-İslâmiyye*. Beyrut, 2001.
- Bülbül, Halit. *Allah'ın İndirdiği ve İnsanların Uydurduğu Din*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 3. Basım, 2013.
- Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hammâd. *Tâcü'l-'arûs ve sıhahu'l-'arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998.
- Coşkun, Selçuk. *Hadise Bütüncül Bakış*. İstanbul: İFAV, 2014.

- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü'l-Hadis İlmi)*. İstanbul: İFAV, 10. Basım, 2015.
- Çakın, Kâmil. "Hadislerin Kur'an'a Arzı Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1 (1993), 237-262.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı, 1992.
- Dereli, Muhammed Vehbi. *Problematik Açıdan Kur'an-Sünnet İlişkisi*. Ankara: Fecr, 1. Basım, 2010.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara, 1984.
- Dorman, Emre. *Allah'a Öğretilen Din*. İstanbul: İstanbul, 2017.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-'Âlim ve'l-müte'allim*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV, 9. Basım, 2013.
- Kur'an-ı Kerîm ve Yüce Meâli*. çev. Hamdi Yazır Elmalılı. İstanbul: Merve, ts.
- Elşad, Miri. *İslamda Yoxdur*. İstanbul: İstanbul, 2017.
- Emin, Ahmed. *Đuħa'l-İslâm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muħîṭ*. thk. Müessesetü'r-Risale'nin tahkîku't-turâs heyeti. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1986.
- Gazzâlî, Hücçetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Müstaşfâ min 'İlmi'l-Uşûl*. thk. Dr. Muhammed Süleyman el-Eşkâr. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2012.
- Genç, Mustafa. *Sünnet-Vahy İlişkisi*. Beka, 2015.
- Habbâzî, Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî. *el-Muğnî fi uşûli'l-fıkh*. nşr. Muhammed Mazhar Bekâ. Mekke, 1983.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fi (ma'rifeti uşûli) 'ilmi'r-rivâye*. Hayrâbâd/Dekken: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Şerefü aşhâbi'l-hadîs*. thk. Mehmed Said Hatiboğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.

- Hatiboğlu, İbrahim. *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları (Hint Alt Kıtası, Mısır ve Türkiye'de Hadis Tartışmaları)*. İstanbul: İz, 3. Basım, 2015.
- Hüdür, Fereç. *Kur'an Dışı Oluşumların Eleştirisi ve Kur'an'a Arzı*. İstanbul: Kur'an Araştırmaları, 1. Basım, 2006.
- Hüdür, Fereç. *Kütüb-i Sitte'nin Eleştirisi ve Kur'an'a Arzı*. İstanbul: Kur'an Araştırmaları, 1. Basım, 2004.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî. *Câmi' u beyâni'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbağî fî rivâyetihî ve hamlihî*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 2. Basım, 1968.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Haydarâbâd, 1941.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*. thk. Nureddin Itr. el-Buşrâ, 2013.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-İhkâm fî uşûli'l-ahkâm*. thk. Şakir Ahmed. 2 Cilt. Kahire, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbü (Ma'rifeti'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn)*. 3 Cilt. Halep, 1975.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-âlemîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav'. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ahmed Ebu Kasım vd. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fî uşûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*. thk. Abdülkerîm b. Ali en-Nemle. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 3. Basım, 1994.

- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı, 2. Basım, 1992.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *et-Tahrîr fî 'ilmi'l-uşûl*. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Babî'l-Halebî, 1931.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *'Ulûmü'l-ḥadîs, Akṣa'l-emel ve's-şevk fî 'ulûmi ḥadîsi'r-Resûl (Mukaddime)*. thk. Nureddin Itr. Dımaşk: Dâru Kütübi 'İlmiyye, 2002.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn. *Ḳavâi'dü't-tahdîs min fünûni muştalâhi'l-ḥadîs*. thk. Muhammed Behced el-Baytâr. Dımaşk: Dâru İhyâi Kütüb'il-Arabiyye, 2. Basım, 1961.
- Keleş, Ahmet. *Hadislerin Kur'an'a Arzı*. İstanbul: İnsan, 4. Basım, 2014.
- Kırbaçoğlu, Hayri. *Alternatif Hadis Metodolojisi*. Ankara: OTTO, 5. Basım, 2015.
- Kırbaçoğlu, Hayri. *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu, 6. Basım, 2018.
- Köktaş, Yavuz. *Kur'an'a Aykırı Görülen Hadisler*. İstanbul: İnsan, 2. Basım, 2015.
- Köktaş, Yavuz. *Modern Zamanlarda Hadîsi Savunmak*. İstanbul: Ensar, 1. Basım, 2017.
- Kur'an Araştırmaları Grubu. *Uydurulan Din ve Kur'an'daki Din*. İstanbul: İstanbul, 58. Basım, 2017.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Eminillâh es-Sihâlevî. *el-Ecvibetü'l-fâzıla*. çev. Harun Reşid Demirel. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Ankara: Takdim, 1. Basım, 2019.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi' u's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı, 1992.

- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı, 2. Basım, 1992.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Keşfü'l-Esrâr fî Şerhi Menâri'l-Envâr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Polemik Türü Rivayetlerin Gerçek Mahiyeti". *İslâmiyât* 1/3 (1998), 19-48.
- Özşenel, Mehmet. *Arz Yöntemi Özelinde Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü*. İFAV, 1. Basım, 2020.
- Öztürk, Mustafa. *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Kur'ancılık*. Ankara: Ankara Okulu, 2015.
- Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. Kayseri: Kimlik, 6. Basım, 2017.
- Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: İFAV, 2. Basım, 2015.
- Sâlih, Subhî es-. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. çev. M. Said Şimşek. Konya: Hibaş, ts.
- Sancaklı, Saffet. *Hadis İnkarcılığı Hadis Karşıtlarının İddiaları ve Cevaplar*. İstanbul: Rağbet, 2017.
- Sarmuş, İbrahim. *Hız Muhammed'i Doğru Anlamak*. 2 Cilt. İstanbul: Düşün, 2016.
- Sarmuş, İbrahim. *Rivâyet Kültürü ve Yanlış Din Anlayışı -1*. İstanbul: Düşün, 2016.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Uşûlü's-Serahsî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2005.
- Sibâî, Mustafa. *es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşri'i'l-İslâmî*. Beyrut: ed-Dâru'l-Kavmiyye li't-tibâa ve'n-neşr, 1985.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Miftâhu'l-cenne fi'l-i'tişâm (ihticâc) bi's-sünne*. Medine: Matâibu'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1990.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. 2 Cilt, ts.

- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Üm. nşr. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib*. 11 Cilt. Bulak: Dâru's-Şa'b, 2001.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru't-Turâs, 1979.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *İhtilâfü'l-Hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. *el-Muvâfakât*. çev. Mehmet Erdoğan. 4 Cilt. İstanbul: İz, 3. Basım, 2003.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*, 2013.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *el-Fevâ'idü'l-mecmû'a fi'l-eḥâdîsi'l-mevzû'a*. thk. Abdurrahman b. Yahya Yemânî. Kahire: Matbaâtü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1. Basım, 1960.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi'u's-şâhiḥ*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı, 2. Basım, 1992.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-İlel*. 5 Cilt. Kahire, 1962.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkîdinin Doğuşu ve Gelişimi (Hicri İlk İki Asır)*. İstanbul: İFAV, 2015.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadis Problemleri*. Ankara: OTTO, 1. Basım, 2015.
- Yıldırım, Enbiya. *Kur'an Bize Yeter Söylemi*. Ankara: Takdim, 2. Basım, 2019.
- Yüceer, Mustafa. "Mevlânâ'nın Fîhi Mâ Fîh İsimli Eserinde Hadis Kullanımı (Tahrîc ve Tenkîd Bağlamında)". *Akademik-us* 2/2 (2018), 197-237.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Abdülalîm et-Tahâvî. 20 Cilt. Kuveyt: Vezâretü'l-İlâm, 1968.
- Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. çev. Ahmed Naim - Miras Kâmil. 8 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 13. Basım, 2018.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân'*. thk. M. Ebu'l- Fadl İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *el-İcâbe li-irâdi me'stedrekethü 'Â'îşe 'ale's-şahâbe*. çev. Bünyamin Erul. Ankara: OTTO, 9. Basım, 2016, Hz. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler.